

ŽALOVANJE KAO INDIVIDUACIONA ŠANSA

Marko Vuković

Institut za mentalno zdravlje

Apstrakt: Motivi za izradu rada su lični i profesionalni i međusobno se prožimaju a završetak rada je kao sinhronicitet, u ličnom žalovanju. Prikazano je žalovanje, kao mukotrpan put, ali i kao šansa za razvoj, integrisanje sopstvenih kapaciteta, smeštenih u odnos s drugim. Ono je u bliskoj vezi s pojmom individuacije, koja predstavlja spontan, nesvestan proces samorazvoja pojedinca čiji je cilj dostizanje jedinstvenosti i celovitosti ličnosti, a putem niza kompenzacija upravljena prema ravnoteži i celovitosti kao konačnom cilju, koga razmatramo i kao ideal. U vezi s individuacijom je i transcendentna funkcija koja integriše svestan i nesvestan stav, prevazilazi sukob svesnog i nesvesnog. U radu se navode primeri dva mita, mita o Demetri i Persefoni i mita o Orfeju i Euridici, i pokazuju mogući individuacioni pravci tokom žalovanja. Individuacija se u njima dovodi u kontekst sa smrću i Donjim svetom. Sem individualnog, načinjen je i osvrt na kolektivno žalovanje, mada je pristup nezahvalan iz više razloga. Postavlja se i pitanje kapaciteta društva za žalovanjem.

Ključne reči: *individuacija, žalovanje, mit, transcendiranje, integracija*

*...while my guitar gently weeps...
The Beatles
Posvećeno ocu Zoranu*

Uvod

Dva su razloga zbog kojih sam izabrao ovu temu. Prvi je lični, nakon iznenadnog gubitka drugog roditelja, koji je koincidirao s krajem lične analize i radikalno obeležio njen kraj, ne uticavši na njeno produženje, s ciljem rada na žalovanju, mojim samostalnim mukotrpnim putem ka daljem odrastanju i individuaciji. Drugi aspekt je profesionalni, jer radeći u Institutu za mentalno zdravlje u Odseku za krizna stanja i afektivne poremećaje pretežno s depresivnim pacijentima, mogao sam da pratim žalovanje a naročito, otežano, ometeno, nezavršeno ili komplikovano žalovanje.

Prvi put se javila potreba da napišem, objavim i posvetim rad o žalovanju, šest meseci nakon gubitka. Pokušaji pisanja, razmišljanja i prikupljanja literature, nailazili su u periodima, od izraženog entuzijazma do potpune nezainteresovanosti za bilo kakvu mentalnu aktivnost i osećaja besmisla pisanja. Danas, nakon skoro tri godine, a s uporednim spremanjem materijala za evropski kongres u Trstu, iz oblasti analitičke psihologije, a koje obuhvata i ovu tematiku, završetak pisanja rada sagledavam kao materijalizaciju procesa koji je zaokružen.

U radu neće biti mnogo citata, navođenja iz najnovije, aktuelne svetske literature. Moja ideja bila je da teorijsko znanje, lično profesionalno i životno iskustvo povežem i, s pečatom jungovske analitičke psihologije, ponudim čitaocima, koristeći jednostavan jezik, bez previše stručnih fraza, s ciljem da čitaocima ponešto potakne na razmišljanje ili da nađu primenu u radu s ljudima. Bio sam iznenađen oskudnošću savremene literature i radova na ovu temu, čak i iz oblasti psihoanalize, kao takozvanog „mainstreama“, kada je u pitanju analiza nesvesnog, a posebno iz analitičke psihologije i ponekad sam sticao utisak i marginalnog pravca. U tom kontekstu, i izradu rada sagledavam kao korak ka sopstvenoj individuaciji, u odsustvu dobrih publikovanih radova, koji bi bili spoljna podrška, logistika i oslonac. Takođe, mimo personalnog, pokušao bih, na kraju rada, da se osvrnem na kolektivno, kulturološko žalovanje, imajući u vidu savremeni period nacionalne istorije.

Koristiću i primere dva mita, mita o Demetri i Persefoni i mita o Orfeju, u objašnjavanju žalovanja i individuacije. Analitička psihologija, proučavajući kolektivno nesvesno, koristila je mitove, bajke, verovanja kao putokaze i dovodila ih u prisnu vezu s kolektivnim nesvesnim, nalazeći bogatstvo i polimorfizam arhetipskih predstava. Arhetip se, kao što znamo, ne pojavljuje u svesti ogoljen, već samo u vidu predstava.

Imao sam utisak da bi korišćenje mita bilo zanimljivo za čitaocima ali i prigodno, kao neophodni ukras, možda i kliše, kada je u pitanju analitička psihologija, što me je jednim delom i ljutilo. Iako analitički psiholog, blizak mi je stav Roberta Grejvsa, najboljeg poznavaoца antičke mitologije, da mi-

tove treba čitati, razumeti a ne i psihologizovati, da analizom kvarim i pravim nepotrebnu konstrukciju koja delom postoji same sebe radi. Stava sam da, kao i snovi koji su neanalizirani i imaju svrhu i kompenzatornu funkciju, tako i čitanje mita bez analiziranja deluje i menja nas.

Individuacija

Jedna od karakteristika jungovske psihologije, za razliku od klasične razvojne psihologije koja stavlja naglasak na rano detinjstvo, je psihologija celoživotnog razvoja, čime razvoj ličnosti u zreloom dobu dobija na značaju. Jung smatra da se čovekov psihološki razvoj grubo može podeliti na dva različita dela, na prvu i drugu polovinu života, koje se među sobom ne samo razlikuju nego i dopunjavaju. Taj razvoj se upoređuje s hodom Sunca i njegovim menama tokom dana – ujutru se ono rađa iz noćnog mora nesvesnog i baca pogled na daleki šareni svet, a pogled se širi kako se Sunce diže. U zenitu Sunce dostiže najveći cilj i time svoj najviši domen napretka [1].

Prvu polovinu predstavlja period od rođenja do pune životne zrelosti, a gornja granica je 36-37 godina. Pojedinaac je usmeren na proširenje svesti koja mu je neophodna za prilagođavanje svojoj sredini, orijentisan je na spoljašnju, društvenu stvarnost, na usvajanje kolektivnih, socijalnih i kulturnih dostignuća i vrednosti i prilagođavanje svetu i društvu. Najvažniji psihološki zadatak je da se JA oslobodi iz zagrljaja nesvesnog i da očvrsne i ojača. Drugi važan zadatak je usvajanje društvenih vrednosti i normi na socijalno prihvatljiv način, zadovoljavanje svojih snažnih nagona i želja, razvijanje adaptivnih sposobnosti i socijalnih veština, statusa, sticanje bogatstva, porodice. U toku prve polovine života postoje dve važne razvojne krize, prva između treće i pete godine života kada se formiranju JA suprotstavlja imago oca/majke, a druga kriza vezana je za pubertet, kada se u borbi sa silama i arhetipovima kolektivnog nesvesnog definitivno uobličava JA, koje postaje nosilac individualiteta. Na kraju čitave životne faze nastupa prekretnica, kada dolazi do obrtanja u opštem usmerenju i stavovima pojedinca. U podne Sunce počinje svoj zalazak [2].

U drugoj polovini života čovek prestaje da bude naglašeno strastven, nagonski impulsivan, ekspanzivan i ambiciozan u pogledu karijere. Uočava se težnja da se sabere, posveti sebi, spozna svoje tamne predele, da dostigne viši nivo duhovnog razvoja, unutrašnju ravnotežu, nezavisnost, vlastiti smisao života, religiozne vrednosti mu postaju bliže. Stav se menja od biološkog ka kulturnom. Glavni zadatak pojedinca u drugoj polovini života nije učvršćivanje i razvoj JA, već je to konstelisanje arhetipa Jastva, koje sad zauzima dominantan položaj i glavnu ulogu i postaje psihološko središte svesne i nesvesne ličnosti. Za ovu fazu života društvo nas ne priprema, ne postoji vaspitanje za odraslo doba i starost [3]. Kao da je u narcističkoj kulturi, kult mladosti i lepote, od primarnog značaja. Pre nekoliko nedelja pročitao sam nekoliko rečenica iz kratkog intervjuua Eni Lenoks, koja govori upravo o tome kako sada, u ozbiljnim zrelim godinama, sredina ne prepoz-

naje ono što ona kod sebe vidi kao veliki napredak, a vezano za spomenute razvojne aspekte.

U vezi sa objašnjavanjem pojma individuacije, treba spomenuti i pojmove progresije, odnosno regresije. Jung pod progresijom podrazumeva kretanje libida, usmerenog ka prilagođavanju svesnim zahtevima i okolnostima spoljašnje sredine, a manifestuje se u činu pažnje, u svesnom voljnom aktu, nameri i planu, usmerenih ka nekom cilju [4]. Adaptirajući se spoljnim uslovima da bi preživeo, čovek zanemaruje druge mogućnosti i zastoj u razvoju je neminovan. Regresija se po Jungu može vrednosno neutralno opisati kao pojava kretanja libida unazad sve do odbačenih nesvesnih sadržaja u dubinama psihe. Ova pojava se u psihološkom životu često manifestuje u emocionalnoj reakciji, maštanju, psihičkom zamoru, rasejanosti, pospanosti i snevanju. Regresija je normalna psihička pojava i ne predstavlja negativnu, infantilnu i patološku tendenciju. Ona označava proces prilagođavanja pojedinca na uslove vlastitog unutrašnjeg sveta i zasnovana je na vitalnoj neophodnosti udovoljavanja zahtevima individuacije, odnosno temelji se na potrebi usklađivanja ličnosti sa samim sobom.

Kretanje libida, od spoljašnjih uslova ka unutrašnjosti pojedinca, može biti posledica neuspeha progresije odnosno zastoja u razvoju usled okoštalog svesnog stava u rešavanju problema prilagođavanja, i tada dolazi do povlačenja libida u dubine nesvesne psihe, do ranije odbačenih misli, ideja, osećanja i nagonskih težnji, potisnutih jer nisu odgovarali krutom usmerenju svesti. Nesvesno ne sadrži samo mentalni mulj, prljave misli, animalne tendencije, nego i zanemarene duhovne sposobnosti, skrivene mogućnosti i nadarenosti, klice budućeg razvoja i duševne obnove [5]. U mitovima, regresija je prikazana univerzalnom mitskom slikom gutanja junaka od strane nekog čudovišta. Junak posle borbe i uz pomoć dovitljivosti, uspeva da se izbori iz utrobe nemani potpuno preobražen, ponovo rođen. Priča o Pinokiju je umetnička bajka, ali je predstava ista. Pinokio postaje dečak, transformiše se od lutka, tek kada izlazi iz utrobe kita. Na Ucelovoj slici „Sv. Đorđe ubija aždahu“, junak nije progutan ali se oslobađa mračnog aspekta materinskog i nesvesnog, ubijajući aždahu, koja se pojavljuje iz pećine.

Za zdrav razvoj pojedinca i postizanja celovitosti i ravnoteže, neophodna su oba procesa, koja se nalaze u neraskidivoj dijalektičkoj povezanosti. U bliskoj vezi s individuacijom je i transcendentna funkcija, psihološka funkcija koja se po svom tipu može uporediti s istoimenom matematičkom, koja predstavlja funkciju imaginarnih i realnih brojeva, piše Jung. Transcendentna funkcija je dobila svoj naziv jer transcendirira, prevazilazi sukob svesnog i nesvesnog, ali ne po cenu potiskivanja nesvesnog aspekta, već integrisanjem nesvesnog i svesnog stava. Ova funkcija ima ulogu medijatora. Njen zadatak je da povezuje i objedinjuje protivrečne duševne strukture, tendencije i funkcije (svesno i nesvesno, racionalno i iracionalno, ekstroverziju i introverziju), da stvara nešto treće, novo, više, što je iznad suprotstavljenih stavova. Krajnji cilj transcendentne funkcije je da

pomogne proces ucelovljenja ličnosti, a pravi i konačni smisao i cilj ovog procesa jeste ostvarivanje one ličnosti koja je prvobitno začeta u embrionalnoj klici sa svim njenim aspektima. To je uspostavljanje i razvijanje prvobitne potencijalne celine [2]. Svest je, budući da je prevashodno usmerena na prilagođavanje, zato nužno i jednostrana. Otuda je neophodno da se ujedini jednostrani svesni stav s kompenzatornim stavom u nesvesnom, kako bi se postigla izgubljena ravnoteža ličnosti, a JA u nekoj dalekoj interpolaciji i idealnim uslovima bilo zamenjeno JASTVOM. Ta nesvesna iracionalna funkcija usklađivanja svesnih i nesvesnih snaga vrši se pomoću spontano nastalih simbola. Proces simbolizacije bio bi kao podskup, opipljivi alat u sklopu transcendentne funkcije.

Jung smatra da je individuacija spontan, nesvestan i mukotrpan proces samorazvoja pojedinca čiji je cilj dostizanje jedinstvenosti i celovitosti ličnosti koja je različita od drugih [6]. Individuacija se može predstaviti kao sukcesivni niz kompenzacija upravljani prema celovitosti i ravnoteži kao konačnom cilju. To znači da tokom razvoja postiže unutrašnju ravnotežu tako što jača i razvija sve one svoje potrebne stavove, emocije i vrednosti koje nisu dovoljno razvijene, te time nadoknađuje jednostranu orijentaciju svesti. Individuacija stremlji ka tome da se razjedinjeni delovi psihe ponovo ujedine, da ličnost postane potpuna i jedinstvena, ona koja je oduvek bila. Za razliku od nje je individualizam kao namerno isticanje i naglašavanje navodne svojstvenosti, nasuprot kolektivnih obzira i obaveza. Individuacija, međutim, znači upravo bolje i potpunije ispunjenje kolektivnih opredeljenja čoveka, pošto dovoljno uzimanje u obzir svojstava individue pruža bolje mogućnosti socijalnog uspeha, nego kada se lična svojstva zapostavljaju ili potiskuju.

Često sam razmišljao, kako je moja lična analiza odmicala, plašio i pitao se da li je individuirani čovek usamljeniji, uprkos gore navedenom viđenju. Da li se zaista ličnost, koja je npr. skladnija, daleko manje neurotična, duhovna, može bolje ostvariti na relacionom nivou? Kakvo bi bilo autentično razumevanje uslovno rečeno individuirane ličnosti i uslovno rečeno neindividuiranih ličnosti? Da li individuiranost nosi usamljenost, ipak? Na jednom nivou, da, ali na drugom, individuiranost se lišava neurotične potrebe za odnosom, što usamljenost često jeste, pa se odnosi s drugim ljudima, održavaju na realnijim i na kompleksnijim nivoima, a biti u odnosu na jednoj strani, a na drugoj strani, kao drugi vid egzistencije, osamljenost, koja se sustinski razlikuje od usamljenosti, podjednako se dobro nosi i stvar je autentičnog, ličnog izbora.

Individuacija se može pojmiti kao poniranje u sebe samog, koje često započinje u vidu odgovora na izvesno stanje nedostatka, duševnog nesavršenstva, na neku kriznu situaciju, koja može biti telesna ili duševna bolest, razočaranje u prijatelja, gubitak voljene osobe, osećanje nezadovoljstva životom ili doživljaj stagnacije praćen osećanjem besmisla. U daljem razvoju, gonjen ovom "bodljom u mesu", čovek tokom duhovnog sazrevanja i sticanja psihičke ravnoteže postepeno prevazilazi krize, unutarnju raspolućenost, pat-

nju, očajanje i doživljaj besmisla. Ali to ne znači, ipak, da je krajnji cilj individualizacije kao procesa dostizanje nekog beskonfliktnog, idealnog stanja, savršenog mira i potpune sreće. Individualizacija po Jungu jeste proces postupnog i tegobnog odrastanja ličnosti, psihičkog sazrevanja i unutarnjeg, duhovnog usavršavanja, ali savršenstvo nije njen cilj. Razvoj integrisane ličnosti, dostizanje autonomije, izdvajanje iz mase i sticanje individualnosti jeste blagostanje, ali i prokletsvo. Postojanje ličnosti zahteva veliku hrabrost, jer osluškiivanje unutarnjeg glasa predstavlja neprocenjivu pomoć u individualizaciji, ali i veliku opasnost. Kako kaže Jung [7] "...Razvitak ličnosti je takva sreća da se mora skupo platiti..." Razvoj zrele ličnosti je, po Jungu, vernost sopstvenom zakonu. Krajnji cilj individualizacije nije ni sreća ni savršenstvo, već stanje sklada i potpunosti. Ličnost kao potpuno ostvarenje celovitosti našeg bića predstavlja nedostižan ideal. Međutim, nedostižnost nije nikada bila protivrazlog idealu, jer ideali nisu ništa drugo do putokazi, a nikad ciljevi. Moje asocijacije i pitanja koje postavljam su, da li je ova postavka individualizacije idealizovana, kako samog procesa a indirektno i psihoterapije, kao katalizatora? Iako autor negira sreću i savršeni mir, kao da se nazire poželjan, pozitivan tok? Može li individualizacija rezultirati zločinom, samoubistvom, da li iz nesvesnog može da se pojavi brutalnost, psihopatija, zlo?

Žalovanje

Ožalošćenost za nečim što gubimo a voleli smo i divili smo mu se, toliko je prirodna da je sama sebi objašnjiva. Ako su objekti ljubavi uništeni ili izgubljeni, kapacitet za ljubavlju se ne oslobađa i ožalošćena osoba se ne okreće drugim objektima ili sopstvenom JA, već se drži izgubljenog objekta i ne pušta ga čak i kad je prisutan supstitut objektu. To je žalost ili tugovanje [8]. Frojd je otkrio kako se kroz žalost gubitka objekta izgrađuje JA subjekta i oblikuje njegov karakter. Kao karakteristike žalosti on ističe duboko bolno stanje s prestankom interesovanja za spoljni svet, ukoliko on podseca na umrlog, kao i na odricanje od svake aktivnosti koja nije vezana za uspomenu na izgubljenu osobu. Nekad je povlačenje tako jako da se JA povlači od realnosti i zadržava objekt putem psihotičnog halucinatornog zadovoljenja želje. Ako žalost ima normalan tok, realnost gubitka se postepeno prihvata. Svako pojedinačno sećanje u kome je libido bio povezan s objektom, biva ponovo prizvano, dodatno investirano i odvajanje libida se obavlja na njemu, što je veoma bolno. Žalost navodi Ja da se odrekne objekta proglašavajući ga mrtvim i nagrađujući JA mogućnošću ostanka u životu, pod uticajem brojnih narcističkih zadovoljstava. Bol ima nemerljivu zaštitnu ulogu, on određuje i koliko libida koji je bio vezan za izgubljeni objekat će se osloboditi. Patnja zbog gubitka su u vezi s kreativnošću i lepotom. Prema Juliji Kristevoj, lepota se ispoljava kao veličanstveno lice gubitka, preobražava ga kako bi mu omogućila da živi ...to je carski drum, kojim čovek prelazi preko bola... to je put reci date patnji, do krika, muzike, tišine i smeha... [9] Postoji i trajna žalost, što nije identično depresiji, ali te osobe posle gubitka nikada nisu

dostigle normalno funkcionisanje. Volkan je ukazao na postojanje patološke žalosti, koja je u stvari depresija [10].

Prema DSM V [11], važno je napraviti pažljivu distinkciju između žalosti i reakcije na značajne gubitke s jedne strane i velike depresivne epizode, uzimajući u obzir ličnu istoriju i kulturološke norme, a u kontekstu gubitka.

Brenmann [12] kaže da praveći izbore u našim životima, svaki značajan izbor koji nismo napravili, pobuđuje žalost i da postoje situacije u životu svih ljudi kada se bira između dve žalosti. Ivo Andrić je rekao, parafraza, da tokom života ne prepoznamo šanse i mogućnosti, a da onog što je trebalo i što smo mogli, postajemo svesni tek kada je već kasno, iz čega neminovno sledi žalovanje [13].

Kao što je već spomenuto, po Frojdu žalost izgrađuje JA subjekta i oblikuje njegov karakter. Po Melani Klajn [14] od ishoda dečjeg depresivnog iskustva zavisi budućnost jedne osobe, njeno mentalno zdravlje, kapacitet da voli, socijalna osećanja. Klajn je smatrala da je ožalošćena osoba zapravo bolesna, pati od psihotičnih anksioznosti, ali s obzirom na to da je takvo stanje uobičajeno i prirodno, žalost ne smatramo bolešću. Otud je Klajn smatrala, za razliku od Frojda, da je pomoć u žalosti lekovita i potrebna. Klajn, kao i Frojd, smatra da je provera stvarnosti najznačajnija za odvijanje normalne žalosti.

Klajn je povezala dečju depresivnu poziciju s normalnim žalovanjem. Depresivna dečja pozicija formira se veoma rano i vezuje se za gubitak dojke, izvora ljubavi, sigurnosti, dobrote, kao rezultat sopstvene nekontrolisane pohlepe, a podrazumeva zabrinutost i tugu, zato što bi objekat mogao da bude uništen od strane loših objekata. Persekutorni i dobri objekti su u najranijoj fazi razdvojeni u detetovom umu. Kada se uz introjkciju celog objekta i realnog objekta oni približe, Ja pribegava cepanju svojih imaga na dobre i opasne i tada se aktivira ambivalencija koja je u službi sticanja poverenja u realne i internalizovane objekte i sprovođenja fantazija obnavljanja voljenog objekta. Odbrane, koje se javljaju u datom trenutku su korisne, normalne, služe potvrdi Ja, uprkos unutrašnjim progoniteljima, a proces cepanja imaga je dug, odvija se na sve višim nivoima, kako raste adaptacija na spoljni svet, uz redukciju ambivalencije.

Ožalošćeni jača nesvesne fantazije da je izgubio unutrašnje dobre objekte i da postoji dominacija njegovih loših objekata a da je unutrašnji svet u opasnosti od rascepa. Ožalošćeni ne samo da unosi u sebe osobu koju je upravo izgubio, već takođe obnavlja svoje internalizovane dobre objekte odnosno prvobitno voljene roditelje, koji su postali deo njegovog sveta u najranijim stadijumima razvoja. Kada je doživljen gubitak voljene osobe, oni su doživljeni kao propali. Posle toga aktivira se rana depresivna pozicija, a s njom i anksioznost, krivica, osećanje duboke žalosti. Bol je nastao, kako zbog prisile da se obnove veze sa spoljnim svetom, već i da se ponovi izgradi unutrašnji svet. Osećanja trijumfa su neizbežno povezana s normalnim

žaljenjem i deluju tako što usporavaju rad žaljenja. Voljena izgubljena osoba pretvara se u progonitelja i uzdrma se poverenje ožalošćenog u sopstvene dobre unutrašnje objekte. Prolazna oduševljenja u žaljenju su manična i nastaju zbog posedovanja savršenog idealizovanog unutrašnjeg voljenog objekta. Vremenom, unutrašnji objekti ponovo oživljavaju, pojavljuju se kreativni procesi, vraća se nada. Čežnja za voljenim objektom implicira zavisnost od njega, ali zavisnost koja je podsticaj za reparaciju i zaštitu objekta, kreativna je, uz dominaciju ljubavi. Svaki napredak u procesu žaljenja rezultira u produblivanjem odnosa pojedinca prema unutrašnjim objektima, sreći pri njihovom ponovnom zadobijanju, pošto su doživljeni kao izgubljeni, a povećanom poverenju i ljubavi prema njima pošto su se pokazali kao dobri i korisni.

Faze u radu žaljenja uporedive su s koracima koje u ranom detinjstvu vode ka većoj nezavisnosti kako od spoljašnjih tako i od unutrašnjih faktora. Dva metoda kojim JA pokušava da pobegne od patnji, koje su povezane s depresivnom pozicijom, može biti bekstvo ka unutrašnjim dobrim objektima, koje mogu da vode ka teškoj psihozi, odnosno bekstvo ka spoljašnjim dobrim objektima, s mogućim ishodom neuroze. Ljudi koji nisu uspeali da iskuse žaljenje, osećajući nesposobnost da obnove svoje unutrašnje dobre objekte, poriču svoju ljubav prema njima i ulaze u restrikciju i osiromašenje svog emocionalnog života. Unutrašnji sklad brže će se uspostaviti ukoliko je osoba u žalosti okružena osobama koje je vole, saosećaju s njenom boli i ako ona sama može da prihvati njihova saosećanja.

Jung se nije bavio proučavanjem procesa žalovanja ali jeste konceptom Jastva, pojmovima kao što su individuacija (a smrt može da doprinese na suštinski način individuaciji), transcedentnom funkcijom i idejom o kompenzaciji nesvesnog, koji su direktno ili indirektno u vezi s žalovanjem. Proučavajući literaturu iz analitičke psihologije, mogao bi steći utisak izraženijeg akcenta na mogućnost promene koju donosi gubitak, nego u ostalim dubinsko psihološkim pravcima, s jedne strane, a s druge, težnja da se istakne važnost potencijala, koji onaj koji preživljava smešta u odnos dok odnos traje i šta se s tim dešava nakon gubitka. Karakteristična je, takođe, a što ćemo kasnije videti na primeru dva mita, povezanost ponoće života, ljubavi i nagoveštaja iskustva smrti. I na kraju, što smatram važnim, smrt može biti i bukvalna, ali i svaka velika promena u životu može biti simbolizovana slikom smrti i često slikom ponovnog rođenja, u zavisnosti koji je aspekt važniji. Nešto mora da umre da bi se drugo rodilo. Sagledavanjem samo transformacijskog aspekta realne smrti, ne vidimo bol i nesigurnost koju ona oslobađa, postajemo romantični, puštamo suviše brzo i žudimo za smrću. Ako vidimo samo katastrofični aspekt smrti, više ništa ne možemo da pustimo. U strahu od smrti ne želimo da je vidimo, poričemo i njenu prijateljiću promenu i, odjednom, mi smo mrtvi.

Prema Medardu Bosu [15], kada neko nije spreman da uključi smrt u život, preta depresija. Život zahteva žrtvovanje i kada pomislimo da smo

postigli cilj, nešto novo može da uđe u život. Da bismo bili kreativni, a promene su aspekt kreativnosti, moramo imati i sigurnost da će novo i nova egzistencija moći da se izgradi ponovo. Mimo već spomenutih poremećaja, depresije, trajnog žalovanja i melanholije, imamo i moć kao privid pobeđe nad smrću i pokušaj identifikacije sa smrću, te je žudnja za moći često toliko snažna. Primer Andersenove bajke "Snežna kraljica" nam i potvrđuje a i slikovito objašnjava negativan aspekt majčinskog arhetipa. Ukoliko se sećate, dečak opčinjen moći i savršenstvom, stalno iznova pokušava da sastavi reč večnost, ali mu to ne uspeva jer jedna kockica leda uvek nedostaje. Destrukcija, led i moć, neživot opstaju, ali na sreću protagonista, čitalaca priče i onih koji veruju u život, ne zadugo.

Vratimo se najpre na aspekt života pojedinca koji je smešten u umrlog. Treću fazu žalovanja (od četiri), karakteriše negacija, emocionalni haos, traženje i separacija i na kraju novi odnos pojedinca i sveta, u ovoj fazi je puno besa i krivice koji se sagledavaju kao izvor potrage. Dok sam ljut na nekoga, on je na neki način tu. Ali i potrage, apstraktnije potrage, u smislu pojašnjenja odnosa i šanse da se umrli vidi kao jedan aspekt nas i pokušaj integracije, šta je umrli predstavljao u našem životu. Traženje se ne dešava voljno, a očaj, depresija, apatija se ponavljaju, u periodima, tokom kojih ožalošćeni dobija doživljaj da život neće biti isti. Osećanje krivice je blisko povezan s nečim što nije funkcionisalo u odnosu između umrlog i ožalošćenog, ali i nešto što je moglo biti proživljeno u sopstvenom životu nije proživljeno u odnosu, a ova osećanja krivice su vezana isključivo s umrlim, što je veoma bolno. U fazi novog odnosa pojedinca i sveta, umrli je postao unutrašnja figura ali koja, takođe, dalje podleže promeni, posebno kako se aspekt koji je bio smešten u odnos, realizuje u sopstvenom životu. U početnim fazama, unutrašnji dijalog može biti od koristi, ali u nepovoljnim slučajevima, unutrašnja figura se okameni, postaje autonomna, dijalog neplodan, a ožalošćeni može i da sklizne u nju, identifikujući se s umrlim [16].

Sada bih se osvrnuo na bitnost simbioze i sa njenom povezanošću s individuacijom u žalovanju i van njega. To da se ožalošćeni nada da nađe umrlog i na neki način spoji s njim, to je deo svakog procesa žalovanja. Simbioza, kao unija s drugim, taj pokušaj primalne sigurnosti je obmana, koja mora biti permanentno održavana po cenu potpunog prilagođavanja i odustajanja od sebe. Svaki ožalošćeni prođe u nekom stepenu žudnju za simbiotskom fuzijom, ali je žudnja za Jednim, za božanskim, projektovana samo na umrlog [17]. Po Jungu, simbioza s Jastvom ima smisleni i isceljujući efekat i prethodi fazama separacije i individuacije. Gubitak voljenog jača korak ka individuaciji, to izaziva žudnju za simbiozom. Korak unazad se napravi da bi se pošlo napred. Simbioza je optimalna kad čovek ima iskustvo simbioze, van koje se pojavljuje ojačan tako da ponovo može da uđe u zahteve za promenom života, novom samosvešću i potencijalom za odnos. U optimalnoj simbiozi, žudnja za personalnim se transformiše u žudnju za transcendentnim i mogućnošću da se fuzioniše s transcendentnim [18]. Žudnju

za smrću možemo sagledati i kao žudnju da se povrati celovitost i punoća koja čak realno i nije postojala u odnosu a deklanširana je gubitkom. Kao da smrt, punoća i ljubav idu zajedno i van realne smrti.

Mit i žalovanje

Osnovno načelo arhetipske psihologije je da su mitologija i psihologija uzajamno zamenljive. Mitologija je psihologija antičkog doba, a psihologija je mitologija savremenog doba [19]. Mi nemamo mitologiju ali imamo psihološke sisteme i teorije o ljudima i njihovom odnosu s nagonima, porivima, kompleksima, teorije zasnovane na nagađanju, kako kaže Džejms Hilman [20]. Ovo načelo nam omogućava da se svaka psihološka pozicija promišlja kao fantazija ili mitologema. Jung je govorio o mitotvornim strukturnim elementima nesvesne psihe, ne o uobličnim mitovima već pre o mitskim komponentama, koji se zbog svoje tipičnosti mogu označiti kao praslke ili arhetipovi.

Tomas Man u svom eseju o Frojdu [21] ističe da antički čovek ustukne jedan korak pre nego što nešto uradi, kao toreador koji zamahne da bi zadao smrtonosni udarac. On u prošlosti traži uzor u koji se uvlači kao u gnjuračko zvono da bi se, ujedno zaštićen i uobličin, bacio na sadašnji problem. Na taj način našao je sopstveni uzor i smisao, za njega je mitologija naroda bila ne samo ubedljiva i smislena nego i osmišljavajuća. Prema Malinovskom [22], mit nije naracija već življena realnost za koju se misli da se dogodila u prvobitnim vremenima i da otad neprekidno utiče na svest i sudbine ljudi. U skladu s navedenim, on nikako nema simbolički karakter. Mitska ideja ne drži se striktno nijednog prirodnog procesa. Ona obogaćuje sebe takvim procesima a zauzvrat obogaćuje i njih.

Prema Eugenu Blojleru, dubinska psihologija je drevna predstava u kojoj su psihologija i dubina povezane [23]. Prema grčkom filozofu Heraklitu [24], duša nema granica, duša ima vlastitu dimenziju, ona je dubina ali i proces koji, dok se odvija u vidu poniranja u dubinu, tvori dušu. Had je kao Bog dubine i podzemnog sveta nevidljivih stvari bogat, on je onaj koji hrani dušu. Had nije odsustvo nego skriveno prisustvo, a u senima postoji skriveni libido. Had je finalni uzrok, svrha i telos svake duše. U dnu Donjeg sveta je Tartar, krajnji bezdan, carstvo praha, smese elemenata, gust hladan vazduh bez svetlosti, neka vrsta nediferencirane pramaterije. Možemo ga uzeti kao metaforu psihopatije, sferu bez morala, osećanja ni doživljaja vremena. Thymos – izraz za arhaično grčko iskustvo emocionalne svesti, nije pripadao donjem svetu.

U skladu s konstatacijom da se svaka psihološka pozicija promišlja kao fantazija ili mitologema, pristupimo mitu o Orfeju i Euridici i mitu o Demetri i Persefoni. U drugom, Had otima Persefonu i u zlatnim kočijama, kao simbolu vrednosti, odvodi je u donji svet. Mit se završava kompromisom, Persefona trećinu godine ostaje u Donjem svetu a dve trećine na zemlji, uz majku Demetru. Odnos Demetre i Persefone podseća na simbiotski odnos

u kojem obe nisu dovoljno svoje, autentične [25]. Kod Persefone se budi ljubavna fantazija, osećajnost, seksualnost, veliki priliv života, koji ide tesno skopčan s smrću, kako je gore napomenuto, ali i strahom od promene, ponora i dubine. Nedostaje muški razdvajajući princip, a to je Had [26]. Tamo gde postoji neizdiferencirana svetla strana, tu je suprotna strana koja mora biti tamna, brutalna i neizdiferencirana. Majka ne želi da se odrekne budućnosti oličene u kćeri i nekome ko je toliko drugačiji od nje same, kao Had. Demetru možemo tumačiti i kao silu u svom negativnom arhetipskom aspektu, koja sprečava rast i razvoj, impuls zabrane, glas savesti, strah od razdvajanja. U simbiozi Demetra je lišena svojih moći i htonskih aspekata, a htonsko nije ni prirodno, ni emotivno, pa ni moralno, a Persefona je lišena svoje ženstvenosti. Nakon otmice, čuvši krike deteta, baca nakit a zatim se pretvara u pticu, simbol veze zemlje i neba, simbol duše oslobođene tela, kao prve najave transcendentnog i promene, i kreće u potragu. Demetra ne opaža htonskim očima već moralističkim, kao Hekata, koja nasuprot opaža suštinu, ogoljenost stvari, lišenih svakog ljudskog konteksta, i nagoveštava da Had nije nedostojan zet. Persefona je i dete ali i dete u njoj samoj. Preplavljena bolom ali i nadljudskom moći i ta konstelacija je arhetip Demetre. Mali Demefont, sin kralja Keleja, koji joj ukazuje gostoprimstvo, a ona pokušava da mu udahne božansku prirodu, prevodjenjem preko ognja, a biva prekinuta majčinim krikom, je dete zamena i prema Demetrinoj želji, ne treba da bude ono što jeste, čovek i princ. Ona želi da napravi ono što u liku svoje ćerke nije uspela da sačuva od Hada, a i štiti smrtnu majku od onoga što je ona doživela, što je takođe arhetipska konstelacija. Muški izdanak, zato što je "drugo" od onoga što je izgubila, ali prvenstveno kao nosilac nove muške svesti, koja se rađa u procesu. Ljuta i osvetoljubiva Demetra uskraćuje plodnost i rod, nastupa pustoš, destruktivnost narasta do kosmičkih razmera. Demetra se ponaša kao čovek u žalosti, traži krivca za bol a kažnjava i nevine. Postaje deo smrti, Hada, poistovetivši se s Persefonom. Muški princip oličen u Hadu uzima udela u Demetrinom svesnom životu. Otkrivajući svoju mračnu stranu ponovo pronalazi svoju kćer [25].

U Bulgakovljevom romanu „Majstor i Margarita“ [27], Margarita upoznaje i proživljava svoju htonsku prirodu i tako spasava majstora i obnavlja odnos. Hermes u mitu posreduje, on je psihopomp, glasnik, nosi transcendentnu funkciju koja spaja suprotnosti i nalazi se izlaz iz konflikta. Had i Persefona zajedno su obnova, buđenje duše i povezivanje gornjeg i donjeg sveta. Had je Persefoni privlačan tek kad dobija slobodu od njega, a ponovo se vraćamo ideji o čežnji za dubinom donjeg sveta i željom za samopredajom u ljubavi.

Orfej i Euridika, početno stanje mita, odiše idilom. Junak nadaren izuzetnim darom za muziku, koja je do te mere bila divna i zavodljiva da su i stene i hrastovi poskakivali, ženi se Euridikom, ženom neviđene lepote. Euridika ubrzo strada od ujeda zmije. U čoveku ima nešto od zmije a naročito u onom njegovom delu koji njegov razum najmanje kontroliše, od-

nosno zmija otelotvoruje inferiornu psihu, mračni psihizam, ono što je retko, neshvatljivo i tajanstveno. Euridika tako odlazi u Donji svet. Putovanje Orfeja u Had, koji se ne plaši smrti i traži izgublenu Euridiku, možemo posmatrati kao put u pravcu individuacije. Kao da u potrazi koristi, pronalazi svoje lične aspekte, najpre svoju veliku kreativnost, kojom menja večite neminovnosti a to je da smrtnik ne ulazi u Donji svet, obezoružava čuvaru Donjeg sveta koji ostaju zadivljeni, a zatim silazi do Tartara koji je arhetipski psiholog opisao kao granicu organskog sveta i početak neorgaizovanog materijalnog sveta. Sledim svoje asocijacije i sećam se dela definicije arhetipa koji i jeste na spoju materije i duha. Prisan susret s arhetipskim, kao najveći mogući potencijal za umetnički izraz i individuacioni potencijal. Orfej sumnja u Hadovu reč i zauvek gubi Euridiku. Da li mu pobjeda nad smrću daje osećaj jednakosti Bogu, te počinje da sumnja? Sumnja i ekspanzija kao da podsećaju na faze u kojima je žalovanje ometeno masivnim odbranama. Odlazak Orfeja u Donji svet možemo povezati s iskustvom potpunosti, koga i neće biti ako se ljubav i smrt ne iskuse zajedno, odnosno, ako se u trenutku najdubljeg iskustva celovitosti i ponoće života, prisustvo smrti nije blisko. U prvom mitu, sloboda i odlazak, nakon iskustva, privremeni su i determinisani, u drugom, Orfej gubi Euridiku zauvek. Potpunost koja može da traje kao da nije moguća. Nakon izlaska iz Donjeg sveta, Orfej se odaje homoseksualnoj ljubavi, postaje sveštenik u Apolonovom hramu, u prisnijem je odnosu s božanskim, duhovnim, ali remeti poredak uvođenjem novih običaja, prenošenjem ljudima iskustva iz Donjeg sveta, nalik Prometeju, što ljuti Olimpljane. Negde je spomenuto da je individuacija dar ali i prokletstvo. Da li je Orfejeva homoseksualnost ljutnja i neprihvatanje gubitka Persefone? Odanost i vernost zauvek? Njegova ambivalencija? Da li je prometejska tendencija, individualnost ili ljutnja prema Bogovima i izazivanje? Očima savremenog psihoanalitičara moglo bi se reći da je Orfej u stanju trajne žalosti i nedostizanja normalnog funkcionisanja i da više liči na melanholika koji je znao koga je izgubio ali ne i šta, kao što bi to znao ožalošćeni. Izazivajući bogove, sigurno klizi ka smrću i ponovnom susretu s Euridikom. Orfej kao da individuira iz perspektive Donjeg sveta i finalističke psihologije, ka smrću, ka svrsi, ali uz nepromenjen odnos ka Euridici. Glava koja, nakon komadanja, nastavlja da peva i proriče, kao metafora o nadličnom daru koji traje i posle prestanka fizičkog života kroz prostor i vreme.

Kolektivni nivo

Moje poznavanje društvenih procesa, kolektivne i grupne dinamike kao psihijatra i analitičkog psihologa je nedovoljno. Kolektivni nivo je nezahvalan najpre zbog redukcionizma u smislu pokušaja stvaranja ekvivalentnosti na individualnom-kolektivnom nivou i mogućnosti lakog skliznuća u političku diskusiju i ulazak u domen gde se socijalnim fenomenima daje psihološka dimenzija (što nije moguće objektivno jer bi zahtevalo integrativni pristup). Koristeći mitologeme pokušao sam da razumem žalovanje na

individualnom nivou, van društvenog konteksta. Uzimajući u obzir kolektivni nivo, možemo razmotriti individualno žalovanje u datom društvenom okviru – nekomplikovano, sa ranama zbog kojih smo senzibilniji za patnju drugih, ali i nepovratna oštećenja, melanholiju, trajno žalovanje, ozbiljne oblike post-traumatskog stresnog sindroma, trajne promene ličnosti usled katastrofičnih iskustava, ljudi sada skrajnutih, što svojom patologijom, što odlukama političkog establišmenta, kao neprijatne i nepoželjne svedoke prošlosti.

Šta bi bilo s kolektivnim žalovanjem? Da li je kosovski mit zaista pravi mit? Sledeći definicije i objašnjenja mitskog (posebno po Kerenjiju i Malinovskom [28]), kosovska bitka u kolektivnom svesnom i kolektivnom nesvesnom zaista bi imala ono krucijalno, a to je da je mit proživljena realnost, nešto što se zaista desilo u prošlosti i što osmišljava život naroda. Do kraja osamdesetih godina prošlog veka, kao da je postojao više na nivou naracije i kolektivne svesti. Uoči raspada Jugoslavije, a kao deo dezintegrativnog procesa, kosovski mit postaje živ – s jedne strane mit o gubitku slobode nezavisnosti, a s druge strane svesnog žrtvovanja, i biranja nebeskog puta, kao da se osetio damar hrišćanskog arhetipa. Da li su ovi sadržaji, tesno povezani s kolektivnim nesvesnim, davali smernice u vremenu raspada, dubokih promena i gubitaka teritorija, dotadašnjih društvenih vrednosti, ideala? Šta je kolektivno nesvesno pokušavalo? Pokušaj samoisceljenja umirućeg društva, davanje starih, dubokih obrazaca koji bi osmišljavali naš dug, mukotrpní put napred? Međutim, bujanje suprotstavljenih arhetipskih predstava, na drugom nivou doprinelo je gubitku nijansi i preлива, i maksimalnog zaoštravanja polariteta dobro-loše, naše-vaše, patriotsko-izdajničko, pošteno-pokvareno...

Da li su pokuljale agresija i bes neslućenih razmera, početak žalovanja nalik fazama emocionalnog haosa i potrage za novim identitetom, novim preispitivanjem, novim odnosima, s dotada bratskim narodima, i tzv. zapadnog sveta u ulozi medijatora, koji ujedno projektuje svoju kolektivnu senku na Balkan. Kolika „civilizovanoj Evropi“ treba ostava (ili podrum) gde će smeštati ono što kvari sklad? Uporedo sa ratovima odvija se i tranzicija koja donosi dalju sekularizaciju, deritualizaciju, tehnologizaciju i time otežava odvijanje procesa žaljenja. Postavlja se pitanje uloge društvene elite koja se svakako ne bavi dovoljno kako individualnim žalovanjem ljudi (pogođenim ratom, gubicima doma, srodnika, invalidnošću) već i kolektivnim procesima. Da li naše društvo ima kapacitet za neometano odvijanje procesa žalovanja? Koliko je danas prisutno neosvešćenog osećanja krivice, restrikcije, povremenog neobjašnjivog trijumfalizma i ekspanzivnosti, izražene sumnjičavosti i autentičnog nepoverenja prema drugom i drugima, osećaja odbačenosti od sveta, kao i osećaja inferiornosti? Može li psihologija, sledeći humanističku nit, da bude politički angažovana? Ako je psihologija mitologija savremenog doba i ako je bar približno moćna, odgovor bi najverovatnije bio – da.

Zaključak

Uprkos poteškoćama i sumnjama tokom perioda od dve godine ista- kao bih zadovoljstvo u izradi rada i finalizacijom, u za mene važnom mo- mentu života, materijalizacije nezavisnosti i dosadašnjeg individuacionog puta. Završetak pisanja i pripremu za publikovanje mogu uzeti kao primer sinhroniciteta. Osećam da je rad više kolaž, neka vrsta smislene povezanosti više važnih tema – i analitičke i drugih pravaca dubinske psihologije. Možda više širine i povezivanja mnoštva nego fokusiranje na jedan problem i raz- rada u dubinu, kako je Hilman lepo opisao dušu, i Had kao čežnju za dubi- nom, čime se može biti nisam držao suštinske ideje vodilje. Pitam se i zašto se analitička psihologija fokusira prvenstveno i tako izraženo na antičku mi- tologiju? Koliko su antički mitovi danas živi a koliko paganski slovenski ili hrišćanski? Koliko arhetipska milenijumima stara matrica “brine” o fenome- nologiji nama vidljivoj? Koji su mitovi savremenog doba? Odgovori slede u nekom od sledećih radova. Pažljivom čitaocu želim druženje s Hermesom, Helijem, plodnom i smirenom Demetrom, Heraklom, Dionisom, a na družen- je s Hadom malo sačekati, do prvog večernjeg sna.

Zahvalnica

Zahvaljujem se uvaženom akademiku Dušici Lečić Toševski na pod- sticanju i korisnim sugestijama tokom pisanja ovog rada.

MOURNING AS INDIVIDUAL CHANCE

Marko Vukovic

Institute of Mental Health, Belgrade, Serbia

Abstract: Motives for preparing this paper, are personal and professional, there is mutual interference. Ending of the paper is considered as synchronicity, in author's personal mourning. A mourning, as hard experience, but also as a chance for development, integration of somebody's own capacities, embodied in relationship with another, is close connected with individuation, that is represented as spontaneous, unconscious process of self development of personality with the aim of searching unity and wholeness of personality, following number of compensations toward balance and wholeness as final aim, but also is considered as ideal. In close connection with individuation is transcendental function that integrates conscious and unconscious attitude, overcomes struggle of consciousness and unconsciousness. In paper, there are examples of two myths, myth about Demetra and Persefona, and Orpheus and Euridica, that show possible individuation directions throughout mourning process. Individuation is, there, put in the context of death and Under World. Beside individual, there is consideration of collective mourning, although that approach is restricted for some reasons. There is question of capacity of society for mourning.

Key words: *individuation, mourning, myth, transcendentality, integration*

Literatura:

1. Jerotić V. Individuacija i (ili) oboženje. Beograd: Ars Libri: Partenon: Zadužbina Vladete Jerotića, 2010.
2. Jung KG. Dinamika nesvesnog. Odabrana dela KG Junga, knjiga 1. Novi Sad, Matica srpska, 1978.
3. Jung KG. Duh i život. Odabrana dela KG Junga, knjiga 3. Novi Sad, Matica srpska, 1984.
4. Jung KG. O psihologiji nesvesnog. Odabrana dela KG Junga, knjiga 2. Novi Sad, Matica srpska, 1978.
5. Jung KG. Arhetipovi i razvoj ličnosti. Beograd: Prosveta; 2006.
6. Jung KG. Psihološki tipovi. Beograd: Geca Kon; 1938.
7. Jung KG. O postojanju ličnosti. Novi Sad: Akademska knjiga 2008.
8. Freud S. Mourning and Melancholia (1917). The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV:237-260. London: Hogart Pres; 1957.
9. Kristeva J. Crno sunce – depresija i melanholija. Novi Sad: Svetovi, 1994.
10. Volkan VD. Complicated mourning. The Annual of Psychoanalysis, 1984;12:323-48.
11. DSM V. Desk reference to the Diagnostic criteria from DSM 5; American Psychiatric Association; 2013; p. 95-96.
12. Brenman E. Recovery of the Lost Good Object. London: Routledge, 2012.
13. Andrić I. Znakovi pored puta. Sezam Book, 2011.
14. Klein M. A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states. In: Klein M (1935). Love, Guilt and Reparation and Other Works 1921-1945. London: Hogarth Press; 1968; Vol. 1, p. 219-232.
15. Boss M. Psychoanalyse und Daseinanalytik. Bern: Huber; 1957.
16. Bowlby J. Loss, Sadness and Depression. London: Hogarth Press; 1980.
17. Mahler M. Symbiose und Individuation. Stuttgart: Klett; 1972.
18. Bataille G. Der Heilige Eros. Darmstadt: Luchterhand;1963.
19. Jung CG. Two Essays on Analytical Psychology. In: H. Read, M. Fordham, G. Adler, W. Mc Guire (ed) and RFC Hull (trans). The Collected Works of CG Jung, Vol.7, Bollingen Series XX, Princeton, NY: Princeton University Press; 1972 (Original work published 1951).
20. Hilman Dž. San i donji svet / Džejms Hilman. Beograd: Fedon, 2013.
21. Man T. Frojd i budućnost. U: Odabrana dela Tomasa Mana, Eseji 1, Tomas Man. Novi Sad: Matica srpska, 1980, str. 284-308.
22. Kerényi K. Was ist Mythologie? German: Leipzig; 1939.

23. Bleuler, Eugen P. 1914. Quoted in Sigmund Freud, "On the History of the Psychoanalytic Movement" in The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud vol. 14. London: Hogarth Press.<http://kif.filozofijainfo.com/heraklit-citati/>
24. Riedel I. Wenn Mutter und Tochter Einander Suchen. Verlag Kreuz; 2003.
25. Schwab G. Najlepše priče klasične starine. Zagreb: Grafički izdavački zavod, 1985.
26. Bulgakov M. Majstor i Margarita. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1988.
27. Jung CG, Kerényi C. Essays on a Science of Mythology: The Myth of the Divine Child and the Mysteries of Eleusis. Princeton University Press, 1969.

Dr Marko VUKOVIĆ, dr med. specijalista psihijatrije, Institut za mentalno zdravlje, Beograd, Srbija

Marko VUKOVIC, MD, psychiatrist, Institute of Mental Health, Belgrade, Serbia

E-mail: vukovicmarkodr@yahoo.com